

Kuhu kadus Hertele kirik?*

Mõtteid Harjumaa haldusstruktuurist
13. sajandil

Kersti Markus

13. sajandi Harjumaa on medievistist arhitektuuriuurijale üks mõistatuslikemaid piirkondi Eestis. Senised arusaamad kirikukihelkondade tekkimisest ei näi siin kehtivat, küsitavad on ka meie teadmised maakonna tegelikest piiridest. Artiklis analüüsitakse Eesti suurima ja võimsaima muinaskantsi – Varbola linnuse – funktsiooni ja rolli Harjumaa haldusstruktuuri kujunemises, vallutusjärgset maavalduste jaotust ning esimeste kirikute asukohavaliku võimalikke tagamaid. Jõutakse järeldusele, et Eesti olud muutusid 13. sajandil seni arvatust palju vähem ning eestlased säilitasid küllalt olulise positsiooni uues ühiskonnas.

Ilmselt teavad vaid vähesed, et Eestis on kunagi olnud Hertele kirik ja kihelkond. Legendides on nii mitmedki kirikud imeväel tekkinud, kohta vahetanud või hoopis ära kadunud, kuid tegelikkuses ei tohiks üks pühakoda nii ära kaduda, et temast mingitki märki järele ei jää. Eriti veel juhul, kui tegemist on lausa terve kirikukihelkonnaga. Aga just nii näib olevat juhtunud Herteles – kohas, mida uurijad pole suutnud tuvastada.

Esmakordselt ilmub pühakoda allikatesse 1281. aastal, kui mainitakse Revali toomhärrat nimega *dominus Hermannus de Hertel*.¹ Samal aastal antakse Padise kabel Her-

tele kihelkonnakiriku alluvusse. Lepingupartneriteks on Revali piiskop Johannes ja Dünamünde (Daugavgrīva) kloostri abt ning konvent.² Viimast korda mainitakse Hertelet Saare-Lääne piiskopi Hermanni ja Taani kuninga asehalduri Letgasti vahel sõlmitud piirilepingus, mille võiks dateerida u. 1284. aastaga. Lepingus kirjeldatakse piiri kulgemist läbi soode ja metsade, kuid Ellamaa küla lähedal mainitakse piiritähisena suurest puust nikerdatud piiskopisaua, mille Herchele (Hertole) kihelkonna inimesed pärast piiskop Hermanni surma hävitasid.³

Mida sellest napist informatsioonist järeldada? 13. sajandi teisel poolel kuulusid Ellamaa ümbruses elavad inimesed kirikukihelkonda, mille mõjukus oli tähelepandavalt suur. Miks muidu allutati Padise kabel just Hertele kirikule, mitte aga Keilale, mis oli Vomentaga muinaskihelkonna esimene kihelkonnakirik ning paiknes Padisele ka lähemal. Pealegi lahutas tsistertslaste maid Ellamaast soode ja metsade vöönd. Paul Johanseni arvates võisid Hertele kihelkonna piirid kattuda hilisema Nissi kihelkonna piiridega.⁴ Pilk kaardile teeb aga nõutuks (ill. 1). Kõnealune piirkond paiknes Vomentaga lõunaservas, külgnedes Harjumaa ja Saare-Lääne piiskopkonnaga. Keilaga võrreldes oli tegemist lausa kolkaga: üksikud külad soode vahel, selgelt esilekerkiv keskus puudus. Tekib kü-

* Artikkel on kirjutatud ETF-i grantide nr. 6900 ja 7129 raames.

1 Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. F. G. v. Bunge. Bd. I. Reval, 1853, nr. 474 (edaspidi LUB I).

2 Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. F. G. v. Bunge. Bd. III. Reval, 1857, nr. 475a (edaspidi LUB III).

3 LUB III, nr. 439b, vt. ka register nr. 498b, mille lõpuosas on antud seletus dateeringu kohta; P. Johansen, Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen: Hagerup, Reval: Wassermann, 1933, lk. 170.

4 P. Johansen, Die Estlandliste..., lk. 206.

simus, miks oli sinna üldse vaja kirikut rajada? Kellele see oli mõeldud? 13. sajandi teisel poolel oli seni teadaolevalt kogu Revala ja Harjumaa peale kokku 9 kirikut⁵, kuid ainult Hertele oli oma abikirik ja seegi teises muinaskihelkonna otsas. Eksisteerib muidugi ka võimalus, et teistelegi kirikutele allutati kabeleid, kuid need lihtsalt ei kajastu allikates. Samas ei vähenda see Hertele tähtsust, sest Dünamünde konvent oli maavalduste suuruse järgi otsustades Revala maakonnas küllalt oluline. Pilt muutuks aga sootuks, kui me kõrvaldaksime maakondlikud piirid. Lähim keskus oleks sellisel juhul Varbola – Eesti suurim ja võimsaim muinaskants.

Varbola kui Harjumaa keskus?

Muinas-Eesti haldusstruktuurist arusaamist raskendab Henriku kroonikas esinev sõna *provincia*. Seni pole keegi suutnud selgitada, mida see tegelikult tähendab, ja on täiesti võimalik, et eri olukordades mõtles kroonik sellega erinevaid asju. Ajaloolaste jaoks on sõna enamasti olnud kihelkonna tähenduses, kuid arheoloogid on toonud käibesse ka linnusepiirkonna mõiste. Kui tegemist oli tõepoolest paralleelselt eksisteerivate haldusüksustega, siis tekitab küsimusi nende omavaheline suhe ja sisuline tähendus.

Esmakordselt juhtis linnusepiirkondadele tähelepanu Eerik Laid, kes 1939. aastal püüdis rekonstrueerida Varbola “linnuskonna” piire. Tema tööst võib välja lugeda, et muinaskihelkond ja linnuskond olid kattuvad mõisted.⁶ Laidi mõtet arendas edasi Evald Tõnisson, kelle arvates koondusid külade rühmad keskse linnuse ümber ja niisuguste linnusepiirkondade liidust tekkis maakond. Varbola linnusepiirkond ulatus Tõnissoni arvates nii Revalasse kui ka Läänemaale (ill. 3). Linnusepiirkonnad ei langenud kokku muinaskihelkondadega.⁷

Valter Langi arvates on 13. sajandi alguseks Eestis väljakujunenud haldusstruktuur seniarvatust märksa komplitseeritum. On linnustevõrguga tihedalt kaetud piirkondi, kuid samas ka selliseid, kus pole ühtegi linnust. Juhul kui kihelkond on saanud nime linnuse järgi (Soontagana, Lihula, Valjala, Kaarma), võivad muinaskihelkonna ja linnusepiirkonna mõisted isegi kattuda. Enamasti on aga tegemist kahe erineva struktuuriga. Ülikutele kuuluvad linnused olid eelkõige sotsiaalpoliitilised üksused, kihelkonna tasandile jäi kohtumõistmine ja kultustoimingud. Neis piirkondades, kus linnuseid polnud, kandsid kihelkonnad ka poliitilise ja administratiivse ühendaja rolli.⁸ Niisuguse kirju pildi taga võib näha ühiskonna kihistumist, mis eri piirkondades oli erinevas arenemisjärgus. Maakond kujutas aga Langi arvates piirkonda, mis hõlmas ühte või mitut kihelkonda ja oli looduslikult eraldatud teistest samalaadsetest aladest, mistõttu sealsete elanike keel ja kultuur võisid mingil määral erineda naabrite omast.⁹

Varbola ei taha aga sellesse pilti hästi mahutada. Ühtaegu on tegemist Eesti suurima ning ühe paremini (kivist kaitsemüürid) kaitstud linnusega, kuid see paikneb Harju maakon-

5 Jöelähtme, Kuusalu, Vaskjala, Hageri, Kose, Keila, Juuru, Rapla, Hertele.

6 E. Laid, Varbola Jaanilinn. – Muistse Eesti linnused. 1936.–1938. a. uurimiste tulemused. Toim. H. Moora. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1939, lk. 211.

7 E. Tõnisson, Die Wallburg Warbola – ein Zentrum im westlichen Estland. Aspekte zur militärischen, politischen und sozialen Funktion. – Europeans or Not? Local Level Strategies on the Baltic Rim 1100–1400 AD. CCC Papers 1. Oskarshamn: Primo, 1999, lk. 182–183.

8 V. Lang, Vakus ja linnusepiirkond Eestis. Lisandeid muistse haldusstruktuuri uurimisele peamiselt Harjumaa näitel. – Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Muinasaja teadus 11. Tallinn, Tartu, 2002, lk. 146–156.

9 V. Lang, Vakus ja linnusepiirkond Eestis, lk. 156.

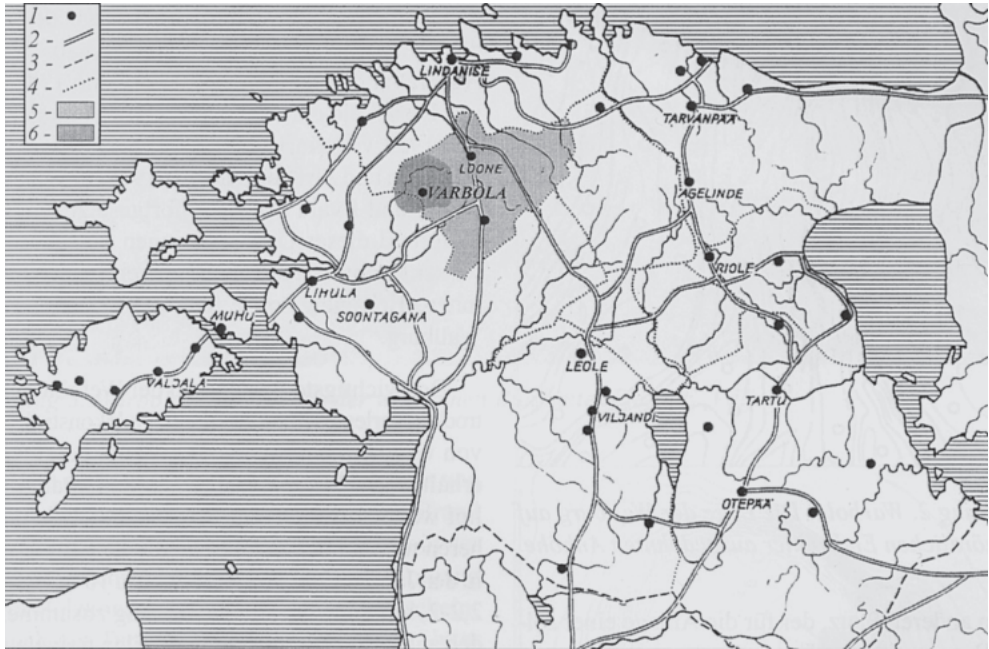

1.
Muinas-Eesti maakonnad ja
kihelkonnad 13. sajandi algul.
Joonis Andres Adamson

2.
Harjumaa maavalduste jaotus 13. saj. keskel
Graafika T. Mägi

1. Loded
2. kuningas
3. dominus Hælf
4. hertsog Knut
5. väikevasallid

3.

Varbola linnus Harjumaa

E. Tõnisson, Die Wallburg Warbola, lk. 173

1. linnused (11.–13. saj.)
2. teed
3. lõunapoolne etniline piir
4. maakondade piirid
5. Harjumaa
6. Varbola linnusepiirkond

na äärealal, põlisisastusest eemal. Maakonna kontekstis ei tohiks ta üldse mingit juhtivat rolli mängida ja asustuse puudumisel ei saaks rääkida ka linnusepiirkonnast. Harjuma muinaskihelkondadest ei tea me aga midagi. Kuid kroonikat lugedes torkab Varbola erilisus selgelt silma. Et sellest paremini aru saada, oleks mõistlik välja tuua kogu Henriku teadmiste pagas maast, mida kutsuti *Harrien*.

Kroonik lokaliseerib Harju keset Eesti maad, kus kõik ümbruses asuvad hõimud kogunevad igal aastal Raikkülas nõu pidama. Selle maa keskel asub suur Lohu küla, mis paikneb oja ääres. Küla rüüstatakse kahel korral.¹⁰ Eraldi mainib ta Lohu (Loone) linnust, mida sakslased piiravad 1224. aastal kaks nädalat ja panevad seejärel põlema. Lohu ümber on veel kolm väiksemat linnust, mida ähvardatakse sõjaga.¹¹ Üks neist võiks olla Seli ja Pirgu vahel paiknev Kantsimägi, mis jääb Lohult 3–4 km kaugusele.¹² Varbola linnus kerkib esile nii venelaste sõjakäigu kirjelduses kui ka taanlaste ja sakslaste vahelistes konfliktides.¹³ Veel mainib Henrik harjulaste maa-aluseid koopaid, kuhu nad sõjaolukorras peitusid. Kuna need mahutasid tuhandeid, siis võib olla tegu Kuimetsa lähedal paiknevate Eesti suurimate karstikoo-bastega (nn. Iida urked).¹⁴ Erinevalt Riia ümbrusest ja Lõuna-Eestist on Henriku teated Harjumaast küllalt napid, kuid annavad siiski mingi pildi tollastest võimukeskustest, mille üle vallutajad soovisid kontrolli saavutada. Kroonika sõjakäikude kirjeldusi laiemalt jälgides jääbki mulje, et kaardistati eelkõige neid piirkondi, mille keskmeks oli linnus.¹⁵

Omaette tähelepanu väärub fakt, et Henrik räägib Harjuma paljudest kihelkondadest,¹⁶ kuid elanikena mainib ainult harjulasi ja varbolasi. Kui harjulastena võidi tähistada kogu maakonna elanikke, kes on siis varbolased? Langi arvates on kroonikas varbolasi võrdsus-

tatud kõigi harjulastega, mis omakorda annab aluse oletuseks, et Varbola linnus ehitati kogu Harjuma osalusel.¹⁷ Oli see ikka nii?

1220. aasta Harju rüüstamist kirjeldades räägib Henrik külade põletamisest, meeste tapmisest, naiste vangistamisest ja röövsaagi kogumisest. Sakslased koos lätlastega toimetasiid Lohu külas, sakalased suundusid Revala maakonda ja liivlased lõuna poole. Sellest võib järeldada, et liivlaste sõjakäigu sihtpunktiks oli Keava linnuse ümbrus. Ja nüüd saadavad varbolased oma saadikud sakslaste juurde, paludes rahu ja vallutajate lahkumist “nende piiridest”. Ordumeister Volquin lubab varbolastega igavese rahu teha, kui nad end ristida lasevad ja oma pojad pantvangideks annavad.¹⁸ Sellest kroonika lõigust ei ole küll võimalik välja lugeda, et varbolased mõtlevad oma piiride all tervet Harjumaad.¹⁹ Pigem näeb see välja sedamoo-

10 Henriku Liivimaa kroonika. Tlk. R. Kleis, toim. ja komm. E. Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, XX: 2; XXIII: 9 (edaspidi HLK).

11 HLK, XXVII: 6.

12 HLK viide 19, lk. 245. Langi arvates oli üheks linnuseks Keava, sest 2001. a. kaevamistel selgus, et linnus oli hävinud 13. saj. algul (V. Lang, Vakus ja linnusepiirkond Eestis, lk. 153). Kuid Henrik ei räägi midagi linnuse hävitamisest. Sakslased saatsid ainult “mõningad oma sõjaväest” ümbruskonna linnuste juurde ja ähvardasid neid sõjaga. Need andsid alla, tasudes makse ja kinkides vaipu. Siin peab olema tegemist ikka väga väikeste linnustega, mida üksikud sõjasalgad ähvardada suutsid. Pealegi paikneb Keava Lohust liiga kaugel.

13 HLK, XV: 8; XXVI: 3, 5.

14 HLK, viide 54, lk. 211.

15 Linda Kaljundi tähelepanekud Henriku kroonikast.

16 Tegemist võib muidugi olla ka Henriku retoorikaga (“per ... vias ac villas ... et provincias”), mitte tõsielu kirjeldusega. Täna Tiina Kala sellele tähelepanu juhtimast.

17 V. Lang, Vakus ja linnusepiirkond Eestis, lk. 151.

18 HLK, XXIII: 9.

19 Lang tõlgendab “nende piiridest” väljaminemist soovina, et mindaks ära kogu Harjumaalt: V. Lang, Vakus ja linnusepiirkond Eestis, lk. 151.

di, et vaenlase väed (liivlased?) on jõudnud nende territooriumile ja lahingutegevust ennetades on varbolased nõus ristimist vastu võtma ja pantvange andma.

Seejärel toimuvad sakslaste ja taanlaste vahel läbirääkimised, milles taanlased tänavad sakslasi nii saarlaste kui ka harjulaste ründamise eest, paludes samas, et varbolaste pantvangid neile üle antaks, sest kogu Eestimaa olevat Taani kuninga oma. Meister Volquin ei tea aga midagi Eestimaa annetamisest Taani kuningale ning väidab, et kui Saaremaa ja Revala välja arvata, siis on kogu Eestimaa neilt ristiusu vastu võtnud. Ja lausub seepeale: “Selle käesoleva Harju maakonna pantvangid anname me küll nende isadele tagasi, tahtes sellega meeleldi Taani kuningale austust osutada.”²⁰ Taanlased eristavad siin selgelt harjulasi varbolastest, kuid Volquin näikse neid samastavat. Kui aga teksti tähelepanelikult lugeda, siis ordumeister pigem rõhutab Harjumaa kuulumist sakslastele, kuid arvestades reaalselt jõudude vahekorda, annab ta sealsest maakonnast pärit pantvangid üle taanlastele. See aga ei tähenda, et varbolaste all mõeldaksegi kõiki harjulasi. Seda väidet tõestab üks episood 1226. aastast, kui paavsti legaati Modena Wilhelm seksus Liivimaa ellu: “Ka varbolased võtsid vastu isand legaadi rahu ja tulid tema juurde Tallinna. Kuid taanlaste tungival palvel andis ta *need koos muude harjulastega* neile sinastele taanlastele tagasi.”²¹

Erinevalt Langist ei näe ma, et varbolased esindaksid kogu Harjumaa huve ja et Varbola oleks Harjumaa keskus. Kroonikast tuleb selgelt välja, et selleks oli Lohu. Kuid Varbolal oli mingi eriline tähtsus. Kõigepealt ei vallutatud seda kunagi. Ainult venelased käisid 1212. aastal rüüsteretkel, kuid nendega lahendati olukord rahumeelselt, tasudes 700 marka nogaatasid, mis ümberarvestatuna tähendab umbes 140 kg hõbedat. Seega

oli linnuses tähelepanuväärne hõbedavaru.²² Taanlastele olid aga varbolased erilised lummikud: neile kingiti kiviheitemasin ning elati koos ühes linnuses.²³ Just sellest kroonika lõigust tuleb välja Varbola linnuse eristatus. Saarlased olid nimelt hädas taanlastega, kes olid end saarel koos Riia piiskopi mees- tega kivilinnuses kindlustanud. Ja mis siis toimub! Osa saarlasti läheb Varbolasse, “vaadates paterelli ehk masina kunsti, mille taanlased olid kinkinud varbolastele kui oma alamaile”. Siis lähevad nad Saaremaale tagasi ja hakkavad ise kiviheitemasinaid ehitama. Kui nad taanlaste linnuse olid hävitanud ja allesjäänud taanlased Tallinna põgenenud, lähevad nad koos harjulaste ja mereäärsete eestlastega Varbolasse ja tapavad “mõningad taanlastest ja nende preestreist”.²⁴ Situatsioon näib üsna absurdne: saarlased kõnnivad vabalt sisse linnusesse, mis on taanlaste alluvuses ja kus elab ka taanlasi, ning lähevad seal omandatud oskustega Saaremaale taanlaste linnust ründama. Pärast tulevad Varbolasse tagasi ja tapavad ka need taanlased, kellega osa neist ilmselt olid varem linnuses kokku puutunud. Ründajatena mainitakse veel harjulasi, kuid mitte varbolasi. Kogu lugu omandaks mingi mõtte sel juhul, kui Varbolas oleks olnud kõigile avatud kaubanduskeskus, mille tähtsus tõusis kõrgemale lokaalsest tasandist. Sellise idee on välja käinud Marika Mägi.²⁵

²⁰ HLK, XXIII: 10.

²¹ HLK, XXIX: 7, minu kursiiv – *K.M.*

²² HLK, XV: 8; E. Tõnisson, Die Wallburg Warbola, lk. 182, viide 32.

²³ HLK, XXVI: 3, 5.

²⁴ HLK, XXVI: 3, 5.

²⁵ M. Mägi, Maritime Landscapes: Introduction / Merenduslikud maastikud: sissejuhatus. – Estonian Journal of Archaeology / Eesti Arheoloogiaajakiri 2004, kd. 8 (2), lk. 17.

Varbola kui kaubanduskeskus

Viikingiaegsed kaubasadamad paiknesid alati kaubateede ristumiskohal, enamasti looduslikult hästi kaitstud kohtades, ja ületasid etnilisi või geograafilisi piire, s.t. asusid n.-õ. eikellegimaal. Siin tehti käsitööd, ladustati, vahetati ja müüdi kaupu. Suuremad linnused võisid mahutada sadu eluhooneid. Kõik eluks vajalik saadi ümbruskonna elanikelt.²⁶ Eelkirjeldatu sobib väga hästi Eesti oludesse. Varbola paikneb küll üsna kaugel sisemaal, kuid linnuse juurde jõudis Kasari jõgi (Vardi harujõena), mis praegu meenutab pigem niret ning on isegi oma sängi muutnud, kuid 17. sajandi kaartidel on sel laiust küllaga.²⁷ 12.–13. sajandil pidi jõgi aga olema veelgi vee-rohkem, sest kirjalike allikate järgi laiusid Varbola ja Ellamaa vahelises piirkonnas ainult sood.²⁸ Linnus paikneb kolme maakonna piiril ning on looduslikult eraldatud teistest linnustest (nt. Lohu, Keava). Ümbritsev asustus on hilise päritoluga, s.t. 12.–13. sajand. Seega on Varbola rajatud siis, kui Harjumaa külade ja linnuste võrgustik oli juba välja kujunenud.²⁹

Arheoloogilised leiutematid annavad tunnistust, et Varbolas tegeldi käsitööga, eriti metalli- ja luutööga. Ligi 2 ha suurusel linnuse õuel oli vähemalt 90 eluhoonet ning kaev, mis oma mõõtmelt meenutas pigem tiiki. Tõnisson peab Varbola ajaloos kõige olulisemaks perioodiks 12. sajandit ja 13. sajandi esimest poolt, kuid linnus säilitas oma tähtsuse 14. sajandi keskpaigani.³⁰ Ja mis kõige eriskummalisem – seda ehitati edasi ka pärast vallutust. Väravakäik valmis alles 13. sajandi teisel või kolmandal veerandil.³¹ Juba see fakt kinnitab oletust, et linnus pidi olema midagi rohkemat kui harjulaste pelgupaik sõja olukorras või suurema üliku elukoht. Laidi ja Tõnissoni arvates põhjustas Varbola hääbumise Jüriöö ülestõus,³² kuid

võib-olla jäi jõgi laevadele liiga madalaks ning linnus kaotas oma tähtsuse rahvusvahelise kaubanduskeskuseks. Kaubasadamate nihkumist varasemalt asukohalt merele lähemale võib täheldada nii Eestis kui ka naabermaades.³³

Kui kaugemale võis siis ulatuda see piirkond, mida saaks pidada Varbola linnuse tagamaaks? Kasutan Varbola puhul pigem tagamaa kui linnusepiirkonna mõistet, sest viimane tähistab eelkõige neid küli, kes osalesid vastava linnuse ehitusel. Kaubanduskeskuse puhul on aga tegemist kogukondadega, kes aitasid sellel keskusel funktsioneerida. Tõnissoni jaoks oli Varbola piirkond muidugi linnusepiirkonna tähenduses, kuid ta tegi õige julge oletuse, pakkudes lisaks Lääne-Harjumaale territooriume nii Revalast kui ka Saare-Lääne piiskopkonnast, kuigi ei täpsustanud, mis-suguses ulatuses.³⁴ Henrik fikseeris küll Varbola asukoha Harjus, kuid järgmine aktuaalne piirkond Läänemaal oli tema jaoks alles

26 M. Bogucki, Viking Age Ports of Trade in Poland / Viikingiaegsed kaubasadamad Poolas. – *Estonian Journal of Archaeology / Eesti Arheoloogiaajakiri* 2004, kd. 8 (2), lk. 123.

27 Kasari kui laevatatava jõe idee pärineb Toomas Mägilt.

28 Vt. piirilepingut viide 3.

29 V. Lang, Vakus ja linnusepiirkond Eestis, lk. 150–151.

30 E. Tõnisson, Die Wallburg Warbola, lk. 176–179; E. Tõnisson, Varbola Jaanilinn. – *Eesti arhitektuur* 3. Harjumaa. Järvamaa. Raplamaa. Lääne-Virumaa. Ida-Virumaa. Üldtoim. V. Raam. Tallinn: Valgus, 1997, lk. 114–115.

31 Ü. Tamla, E. Tõnisson, Uurimistööd Varbola Jaanilinnas. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused* 1986, kd. 35 (4), 1986, lk. 376–377.

32 E. Laid, Varbola Jaanilinn, lk. 212–213; E. Tõnisson, Die Wallburg Warbola, lk. 182.

33 M. Mägi, "... Ships are their Main Strength." Harbour Sites, Arable Lands and Chieftains on Saaremaa. – *Estonian Journal of Archaeology / Eesti Arheoloogiaajakiri* 2004, kd. 8 (2), lk. 147–152.

34 E. Tõnisson, Die Wallburg Warbola, lk. 183.

Ridala. Seega ei tea me paraku midagi praeguse Märjamaa kihelkonna kohta. Revala ja Harju osas peaksid olema küll mured lahendatud, sest Taani hindamisraamatus on kirjas Põhja-Eesti maakondade, muinas- ja kirikukihelkondade nimed ning sinna kuuluvad külad, kajastades 1240. aastate seisuga. Kuid siin tekivad jälle uued küsimused. Kas algsed maakondlikud piirid ikka läksid sealt, kus me neid eelpoolmainitud piirilepingu ja Taani hindamisraamatus esinevate külade järgi teame? Või on tegemist vallutajate nägemusega selle piirkonna haldusstruktuurist? Läänemaa piir mõõdub Varbolast liiga lähedalt ja Revala piir teeb Hiietse küla kohal ootamatu haagi Harjusse.³⁵ Kuid Hiietse on Varbola naaberküla. Midagi tundub siin viltsu olevat. Muinas-Eesti maakondlikud piirid ei saanud nii kulgeda. Järgnevalt vaataksimegi, mida on võimalik öelda Varbola tagamaa kohta olemasolevate allikate ja uute arheoloogiliste uurimistulemuste valgusel.

Varbola piirid

Anti Selarti arvates ei tundnud eestlased vallutuseajal täpselt määratletud piire. Külasarase piires olid mets, heina- ja karjamaad elanike ühiskasutuses. Kuid maad võisid olla ka mitme kogukonna ühisvalduses, ja seda mitte ainult küladega vahetult piirneval alal. Vallutusejärgsel ajal said külade ühisvalduste osanikeks ka läänisandid, mis põhjustas hiljem mõisatevahelisi tülisid. Nüüd tekkis vajadus mõisapiire täpsemalt määrata: märgistatud puude, (risti)kivide, kraavide, ojade, jõgede, teede vms. abil. Kui isandate poolt kehtestatud piir eiras kehtivaid tavasid, ei lasknud kohalikud elanikud end sellest häirida ja jätkasid maakasutust endiselt.³⁶ Ka poliitilised piirid olid üsna elastsed, nihkudes sõltuvalt vastastikuste konfliktide tulemustest. Maavalduste omamine teisel pool "piiri" ei olnud samuti mingi probleem. Pii-

rivööndis kehtisid omad reeglid ning kohalikel võimukandjatel oli seal keskvoimust suurem sõnaõigus.³⁷

Antud artikli kontekstis on aga väga oluline printsiip, mille alusel vallutajad jagasid Vana-Liivimaa territooriumi alates 1211. aastast: linnused jaotati koos nende maade, põldude, inimeste ja künnistega. Samamoodi toimiti kuni 16. sajandi lõpuni.³⁸ Seega võiks maavalduste jaotus Taani hindamisraamatus heita valgust ka kunagistele linnusepiirkondadele Harjumaal.

Langi arvates kujunesid asustuskeskused viikingiajal Lohu, Keava ning Voose linnuste ümber.³⁹ Harjumaa südames paiknev Lohu oli neist kõige võimsam ja ilmselt ka kõige tihedama asustuskeskusega, mis ulatus Hageri ja Kasu küladest põhjas kuni Juuruni lõunas, s.t. laias laastus piki Keila jõe orgu (ill. 2). See kirjeldus erineb mõneti Langi poolt pakutust. Tema arvates kuulus Lohu piirkonda ka Rapla ümbrus. Minu teistlaadne seisukoht tugineb maavalduste jaotusel Taani hindamisraamatus. Nimelt kuulus selles piirkonnas kõige magusam ala – Lohu küla ja linnuse ümbrus ning jõeorg kuni Juuruni – kuningale, Lohust põhja ja lõuna poole jäävad alad aga põhiliselt kahele vasallile: kuninga õukonda kuuluvale dominus Hælfle ja Henricus de Heldele. Kuid Keila jõe ning Varbola vahele jäävad maavaldused olid valdavas enamuses Lodede perekonna omanduses ja moodustasid suure kaare ümber linnuse. Piir kulges Haiba, Adila, Koigi ja Alu joonel ning jätkus edasi piki Konovere (Vi-

35 Hiietse küla ebaharilikule maakondlikule kuuluvusele juhtis tähelepanu Paul Johansen: P. Johansen, Die Estlandliste..., lk. 180–181.

36 A. Selart, Eesti idapiir keskajal. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998, lk. 26–27.

37 T. Aleksejev. Piiritletud keskaeg. – Akadeemia 1996, nr. 4, lk. 760.

38 A. Selart, Eesti idapiir keskajal, lk. 27–28.

39 V. Lang, Vakus ja linnusepiirkond Eestis, lk. 150.

gala) jõge Kabala küalani, mis kuulus kuningale. Konovere jõgi oli Varbola ja Keava linnusepiirkondade piiriks.⁴⁰ Kogu Keava linnusepiirkond kuulus kuningale ja tema valdajale hertsog Knutile. Siia jäi ka Raikküla. Hoopis erinev oli aga Harjumaa kagunurk, s.o. Juurust lõuna ja ida poole jääv ala, mis paiknes suures osas soode vahel ega haakunud otseselt ühegi linnusepiirkonnaga. See oli jagatud neljale väikevasallile.⁴¹ Järvamaa külgnelval Ida-Harjumaal (s.t. hilisem Kose kihelkond) paiknes oletatav Voose linnus, mille lähiümbrus kuulus Lodedele ning ülejäänud väikevasallidele. Selline maadejaotus ei ole kaugeltki juhuslik ning näib arvestavat varasemaid linnusepiirkondi. Kuningale ja hertsog Knutile allusid Lohu ja Keava, Lodedele Voose, kuid põhiosa nende valdustest koondus Varbola ümber.

Seoses kuninga maadega torkab silma üks iseärasus. Lohu linnuse lähimas ümbruses võib näha eesti soost vasalle: Hænrík fan Angerile kuulus osa Lohu ja Angerja küladest ning Asæle Lõiuuse küla.⁴² Siin võib tõmmata paralleeli *Ocriele* kihelkonnaga (hilisem Jüri), kus maaomanikeks olid kuningas, kiriklikud institutsioonid ja kaks eesti soost ülikut, kellest üks oli mõisaomanik ning teine sai 1240. aastatel Saha küla koos hävinud kirikuga.⁴³ Kuid Lohu oli Harjumaa keskus, Saha üks esimesi kirikuid Eestis ning sellest ajast on Põhja-Eestis teada ainult kolm mõisa. Tegemist pidi olema mõjukate eesti ülikutega, kes säilitasid oma positsiooni ühiskonnas. Selles kontekstis on huvitav vaadata ka Varbolat. Kui Lodede maad ümbritsesid linnust mõningase distantsi pealt, siis vahetus läheduses paiknevad külad kuulusid eestlastele Peter Tolkile (Vardi, Pajaka, Ubasalu).⁴⁴

Mis toimus aga lõunapiiril? Kas Varbola oli tõesti nii “nurka surutud”, nagu see paistab 13. sajandi haldusjaotust käsitlevatel kaartidel, või oleme hilisemad poliitilised piirid

projitseerinud muinasaega? Hindamatuks allikaks on siin eelmainitud piirileping, mis sõlmiti Saare-Lääne piiskopi ja Taani kuninga asehalduri vahel 1284. aasta paiku.⁴⁵ Seal on kaks huvitavat kohta. Kõigepealt kirjeldatakse lähtepunktina Tõrasood, kust piir läks edasi Mustojani, mis jäi Lodede valduste (Märjamaa ja Orgita ümbrus) ja Kabala küla vahele. Seal kulges see Vardi lisajõeni ning edasi veskini Vardi küla lähedal, mis kuulus varem Odward von Lodele (tapeti 1270), kuid lepingu sõlmimise ajaks oli sellest alles ainult diotseesi maale jääv osa, kuninga pool aga hävinud. Kuidas sellest aru saada? Kas Odwardi valdus ulatus üle poliitiliste piiride või ei läinudki sealt varem mingit piiri?

Edasi kirjeldatakse piiri kulgemist Russalu ja Pajaka külade vahelt Kasari jõeni ja Varse küla juurest läbi soode kuni Ellamaani. Kohalikud turbatehased on maastikku tundmatuse ni muutnud, kuid üksikud rabalaigud annavad siiski tunnistust kunagisest vesisest ümbruskonnast. Ellamaa lähistel oligi see piiritähiseks nikerdatud puu, mille Hertele kirikukihelkonna inimesed pärast piiskopi surma (ca 1285) ära lõhkusid. Siit võiks järeldada, et piiri ei aktsepteeritud. Johansen pakkus piiripunkti asukohaks maanteed, mis on ka loogiline, sest kohalike jaoks pidi olema tegemist käidava kohaga.⁴⁶ Edasi algas aga lepingu järgi “metsik maa”. Alles hilisemas juurdekirjutuses kirjeldatakse piiri kul-

40 V. Lang, Vakus ja linnusepiirkond Eestis, lk. 150.

41 Helda ja Höreda – Nicolaus; Karitsa, Salutatguse ja Kasvandu – Hildevert; Kaiu, Toomja ja Kuimets – Basilius; Siuge, Tamsi, Vaopere, Oblu ja Orranik – Henricus de Rin.

42 P. Johansen, Die Estlandliste..., lk. 766.

43 K. Markus, Keskaegsed maavaldused – uus allikas arhitektuuriuurijale. – Acta Historica Tallinnensia 2006, kd. 10, lk. 7.

44 P. Johansen, Die Estlandliste..., lk. 834.

45 Vt. viide 3.

46 P. Johansen, Die Estlandliste..., lk. 171.

gemist Vihterpalu jõeni ja sealt edasi Ristnani. Kuna seekord mainitakse ka Padise abtile kuuluvaid maid, siis pärineb juurdekirjutis ajast, kui mungad olid Dünamündelt Padisele ümber kolunud (ca 1310).⁴⁷

Nimetatud piirilepingule eelnesid veel kaks. Need on aga nii ebamäärased, et tekib küsimus, kas lepingu sõlmijad ikka teadsid, kust piir õieti läks. 1234. aasta piirilepingus juhti tähelepanu, et Navesti juures ei lähe piir mitte itta, vaid põhja. 1241. aasta lepingust on võimalik identifitseerida ainult Vihterpalu jõe ülemjooksu.⁴⁸

Kas meil oleks eelneva põhjal õigust väita, et piir Saare-Lääne piiskopi ja Taani kuninga valduste vahel järgis muinasaegset maakondlikku piiri? Mingit kindlust selles suhtes küll ei ole, vähemalt Varbola ümbruses. Seda piirkonda ei mainita varasemates piirilepingutes ja 1284. aasta oma ei aktsepteerinud kohalikud elanikud.

Läänemaaga ongi tegelikult üsna segane lugu. Henrik räägib küll Mereäärsest maast või mereäärsetest kihelkondadest, kuid me ei tea, mida ta selle all tegelikult mõtleb. Kord näikse ta rääkivat tervest Läänemaast, siis jälle Soontagana kihelkonnast, mis hõlmas selle lõunaosa, või Ridalast, mis jäi põhja.⁴⁹ Kas Ridala ulatus sellisel juhul Varbolani välja? Väheusutav. Territoorium oleks põhjendamatult laiuli venitatud. Seetõttu ongi arvatud, et Ridalast ida poole jäi tundmatu nimega kihelkond, mis hõlmas hilisema Kullamaa, Märjamaa ja Vigala kihelkondade ala. Olulisemaid keskusi oli siin Kullamaa Rohumäe linnus⁵⁰ (vt. ill. 1). Kui aga vaadata Läänemaad linnusepiirkondadena, siis muutub siingi pilt palju selgemaks. Kullamaa jäi keskuseks ka pärast vallutust, sest siia rajasid Loded oma linnuse ning linnuse vahetusse lähedusse ehitati kirik.⁵¹ Kuigi Läänemaa kohta ei ole meil sellist allikat nagu Taani hindamisraamat, võib olemasole-

vate andmete põhjal siiski väita, et Loded olid siin suurromanikud.⁵² Varbola linnuse tagamaa võis sel juhul ulatuda Kullamaa linnusepiirkonnani. Kus see aga täpselt kulges, jääb edasiste uurimistööde selgitada. Märkamata ei jää aga asjaolu, et Lodede maavaldused ümbritsevad Varbolat rõngana nii põhja, ida kui ka lõuna poolt. Selles kontekstis tasub meenutada, et Helmoldus de Lode kavatses rajada linna Laokülla Paldiski lähedale (Lodenrodhe) ning Koila külla Pada jõe ääres. Mõlemaid mainitakse tema “linnade-na” 1296.⁵³ See näitab Lodede erilist huvi olemasolevate või võimalike rajatavate kaubanduskohtade vastu.

Mida aga arvata Varbolast lääne poole jäävatest aladest, mis tegelikult peaksid kuuluma Revala maakonda? Ma näeksin ka seda piirkonda Varbola tagamaana. Kirjeldati ju piirilepinguski, et pärast Ellamaad algab “met-sik maa”. Põhiline asustusala koondus ümber Nissi ning oli ülejäänud Vomentaga kihelkonnast looduslikult eraldatud. Huvitav on seegi, et Nissi piirkonna ristimist viidi läbi Saare-Lääne piiskopkonnast, mitte Revalast.

47 P. Johansen, Die Estlandliste..., lk. 170–172; W. Schmidt, Die Zisterzienser im Baltikum und in Finnland. – Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja XXIX–XXX, 1939–1940. Helsinki, 1941, lk. 71–72.

48 Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. F. G. v. Bunge. Bd. VI. Riga, 1875, nr. 2721, 2758 (edaspidi LUB VI); P. Johansen, Die Estlandliste..., lk. 169–170.

49 HLK, viide 33, lk. 113; viide 50, lk. 117.

50 L. Jaanits, S. Laul, V. Lõugas, E. Tõnisson, Eesti esiajalugu. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, lk. 408.

51 Baltisches historisches Ortslexikon. Hrsg. H. v. zur Mühlen. Teil I. Estland. Köln, Wien: Böhlau, 1985, lk. 315; E. Tõnisson, Kullamaa Rohumägi. – Eesti arhitektuur 2. Läänemaa. Saaremaa. Hiiumaa. Pärnumaa. Viljandimaa. Üldtoim. V. Raam. Tallinn: Valgus, 1996, lk. 24.

52 J. Paucker, Die Herren von Lode und deren Güter in Ebstland, Livland und auf der Inseln Oesel. Dorpat, 1852. Vt. ka piirilepingut viide 3.

53 LUB I, nr. 644; LUB III, nr. 562a, 563a,b.

Ilmselt oli tegemist 1220. aasta suvel Rida-
las maabunud rootslastega.⁵⁴ Huvi Varbola
ümbruskonna vastu on silmanähtav.

Kirikud

Üldlevinud arvamuse kohaselt on kirikuki-
helkonnad kasvanud välja muinaskihelkon-
dadest.⁵⁵ Selle põhjal eksisteeris Harjus ai-
nult kaks kihelkonda: üks haaras enda alla
peaaegu kogu Harjumaa (hilisem Hageri) ja
teine asus maakonna kirdenurgas (Kose).⁵⁶
Seega pidid Lohu ja Keava linnusepiirkon-
nad ning Varbola kaubanduskeskus koos oma
tagamaaga kuuluma kõik ühte muinaskihel-
konda. Ja see kihelkond sai pärast vallutust
ühe kiriku – Hageri. Kui sel kirikul oleks
selles kihelkonnas keskne asukoht, siis võiks
isegi uskuda versiooni ühest suurest muinas-
kihelkonnast, millest sai pärast vallutust ki-
rikukihelkond. Kuid Hageri kirik asub ju
Harjumaa põhjaservas!

Taani hindamisraamat tekitab aga veelgi
suuremat segadust. Väikeses Eestimaa nimis-
tus on kirjas, et Harjus oli 3 kihelkonda (*kili-
gunda*). Suures Eestimaa nimistus aga ei ole
ühtegi. Harjumaa all on mainitud *parochia*
Haccriz (Hageri) ja *parochia Koskil* (Kose)
ning ääremärkusena *parochia Uiriz* (Juuru).
Seega on Juuru kihelkond tekkinud alles 1240.
aastatel.⁵⁷ Samas on Revala maakonnas sel-
gelt välja toodud nii muinaskihelkonnad kui
ka kirikukihelkonnad. Kas kirjutaja unustas
ära Harjumaa muinaskihelkonnad? Tiina Ka-
la arvates oli maadenimistu koostamise ees-
märk maksukohuslastest ülevaate saamine.⁵⁸
Seega pidi selle nimistu tegija olema piisa-
valt põhjalik. Kui ta suutis kirja panna külad
ja adramaad, siis on raske uskuda, et ta unu-
stas ära kihelkonnad. Tähelepanematuses ei
saaks süüdistada ka algteksti ümberkirjuta-
jat, sest Kala veendumuse kohaselt oli ko-
peeritava teksti aluseks selgesti loetav ees-
kuju, mitte raskesti arusaadav mustand.⁵⁹

Suurest nimistust võiks teha ühese järelduse
– Harjumaal ei olnud kihelkondi. Väike ni-
mistu muidugi sunnib nii kategoorilise väite
üle järele mõtlema. Kuid üks on selge: isegi
kui Harjus olid vallutuseelsel ajal kihelkon-
nad, siis kirikukihelkondadega need ei kattud.

Samas pakub muidugi huvi küsimus, miks
Harjumaal rajati kirikuid just nendesse pai-
kadesse, kus me neid ka tänapäeval teame.
Arvatavalt pandi Hageri ja Kose kirikute asu-
kohad paika juba esimesel Harjumaa risti-
misel. Seetõttu on huvitav vaadata Harju-
maad ristitud taani preestrite teekonda, mida
Johansen on püüdnud Taani hindamisraama-
tus mainitud külade järjekorra alusel paika
panna.⁶⁰ Loomulikult on tegemist Johanseni
hüpoteesiga, mille põhjal ei saa teha mingeid
põhjapanevaid järeldusi, kuid samas ei pea
ma ka õigeks tema väljapakutud ideed täie-
likult kõrvale heita.

1220. aasta kevadel Harjumaad ristima
asunud taani preester käitus Johanseni arva-
tes üsna kummaliselt: alustades oma teed
Harju põhjapiiril asuvast Tõdva külast, suun-
dus ta Lohu linnuse poole, kuid keeras siis
Kohila juurest järsult läände Hageri külla
ning võttis sealt suuna Varbolale. Tee kulges
külast külla üsna sirgjoonelisel. Keava lin-
nusepiirkonda jõudes hakkas ta aga tegema
jänesahaake linnuse ümbruskonnas, kuid lin-
nusele endale ei lähenenud. Ja alles pärast

54 P. Johansen, Die Estlandliste..., lk. 17.

55 E. Tarvel, Die Gauinstitution in Estland am Anfang
des 13. Jahrhunderts. – Culture Clash or Compromise?
The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100–
1400 AD. Acta visbyensia XI. Västervik, 1998, lk.

192; V. Lang, Vakus ja linnusepiirkond Eestis, lk. 152.

56 V. Lang, Vakus ja linnusepiirkond Eestis, lk. 152.

57 P. Johansen, Die Estlandliste..., lk. 40v–43r.

58 T. Kala, Käsikiri ja uurijad. “Liber Census Da-
niae” ja/või “Codex ex-Holmiensis”? – Tuna 2005,
nr. 1, lk. 27.

59 T. Kala, Käsikiri ja uurijad, lk. 26–27.

60 P. Johansen, Die Estlandliste..., lk. 8–28.

pikka seiklemist Rapla ja Juuru lähistel ning soodetaguses Kose kihelkonnas jõudis ta lõpuks ringiga Lohu linnuse juurde. Selgelt on näha, kuidas ta alguses väldib mõlemaid linnuseid. Keava ristitigi alles järgmisel korral.⁶¹ Varbolat seega ei peljata, küll aga Lohut ja Keavat. Sama pilt tuleb ilmsiks kroonikast: varbolastega räägitakse läbi ja nende linnuses elatakse, kuid teistega kõnelevad ainult relvad. Kui ühel juhul on tegemist kaubanduskeskusega ning teisel juhul eesti ülikute residentsiga, siis on see ka mõistetav. Võibolla leiab siit seletuse kirikute mõneti ebavalisele paiknemisele Harjumaal.

Hageri asetseb Lohu linnusepiirkonna põhjapoolisel äärealal ning just siit alustas preester teed Varbola suunas. Kui jälgida kaardil preestri teekonda marsruudil Tõdva – Kasu – Kohila – Hageri, siis viimasesse punkti jõudmiseks oleks Kasu külast kõige lühem tee. Taanlane tegi aga 90-kraadise pöörde ja suundus üle Keila jõe Kohilasse, mis oma 24 adramaaga oli üks suuremaid küli Harjus. Kroonikast tuntud Lohu küla suurus oli näiteks 27 adramaad. Kas võis Kohila olla see koht, kuhu algselt taheti kirikut rajada? Linnuse lähedus ja asjaolu, et preester jõudis oma teekonna lõpuks just sellesse külla tagasi, olles vahetult enne ristinud Lohu ümbrust, annaks mõttekäigule tuge. Kuid nagu ma juba varem tähelepanu juhtisin, tegi taanlane peaaegu 180-kraadise pöörde, ületas uuesti jõe ja suundus Hagerisse. Nüüd võiks eeldada, et ta käib läbi Hageri ümbruse külad (Oru, Adila, Kohatu, Lümandu) ja suundub siis edasi Varbola poole, kuid seda ta ei tee. Neid küli nimestikus ei esine. Samasugust pilti näeme Kuusalu ristimisel. Johansen arvates pandi esimesel ristimisel paika kiriku asukoht ja ümbruskonna külad ristiti hiljem kohaliku preestri poolt.⁶² Preestri teekonda vaadates jääb aga siiski tunne, et algselt kavatseti kirik rajada linnusele võimalikult lähedale, lõplikuks asukohaks jäi aga Lohu linnusepiirkonna ääremaa, taanlastele kuulunud Revala maakonna vahetus läheduses. See, et Hagerile allutati kiriklikult suurem osa Harjumaast, näitab pigem taanlaste nõrkust. Kindlalt tunti ennast ainult Revalas.

Taanlaste misjonist Harjus annab tunnistust ka Hageri kiriku kaitsepühak Püha Lambertus. 8. sajandil mõrvatud Maastrichti piiskopi kultus levis eelkõige Madalmaades, kuid jõudis tihedate kaubanduskontaktide kaudu ka Ribesse, millest sai Lambertuse kultuskoht Taanis.⁶³ Lambertusele ei ole Eestis pühendatud ühtegi teist kirikut. Selle kaitsepühaku kultus näib ulatuvat tagasi kõige varasemasse kihistusse ning kajastab kunagisi poliitilisi suhteid.

Harjumaal idaosa oli geograafiliselt rohkem seotud Revala maakonnaga. Seetõttu pole ka imeks pandav, et suurem osa sellest piirkonnast ristiti juba 1219. aastal koos Ocriele ja Repeli kihelkondadega.⁶⁴ Siin kandis ei ole nii võimsaid keskusi nagu ülejäänud Harjumaal, kuid arheoloogid on pidanud Vooset siiski võimalikuks linnuse asupaigaks.⁶⁵ Seni pole seda kahjuks uuritud. Voose tähtsusest annab aimu Saare-Lääne ja Tallinna piiskoppide, Taani asehalduri ning Harju ja Viru vasallide kokkutulek 1313. aastal.⁶⁶ Miks sai aga kiriku asukohaks just Kose? Preestri teekonda jälgides võib sellele isegi seletuse leida. Revalast tulles võttis

61 P. Johansen, *Die Estlandliste...*, lk. 24–28.
 62 P. Johansen, *Die Estlandliste...*, lk. 27.
 63 T. Gad, Helgener. *Legender fortalt i Norden*. København: Rhodos, 1971, lk. 168; J.-C. Poulin, “Lambertus”. – *Lexikon des Mittelalters*. Bd. V. München, Zürich: Artemis, 1991, v. 1627–1628; C. Daxelmüller, M. L. Thomsen, *Mittelalterliches Wallfahrtswesen in Dänemark*. – *Jahrbuch für Volkskunde*. Neue Folge 1, 1978, lk. 190.
 64 P. Johansen, *Die Estlandliste...*, lk. 68.
 65 V. Lang, *Vakus ja linnusepiirkond Eestis*, lk. 148.
 66 P. Johansen, *Die Estlandliste...*, lk. 366.

ta sihkule Voose, keeras sealt läände ning jõudis mõningase ringiga Kose küläni Pirita jõe ääres. Seejärel tegi ta järsu pöörde lõunasse.⁶⁷ Koset lääne poole jäävad külad ristiti alles järgmisel aastal koos Kesk-Harjuma piirkondadega (vt. ülal). Kose tundus olevat sel ajahetkel piiripunkt, mis oma soodsa jõeäärse asukoha tõttu oleks olnud sobiv paik kirikule, et sealt siis edaspidi misjonit jätkata. Linnulennult lahutab Kose küla Lohu linnusest ainult 20 km, kuid vahele jääb ulatuslik soode võond, mis talvel oli muidugi läbitav.

Juuru kihelkond on Taani hindamisraamatusse lisatud hilisema ääremärkusena, Juuru küla kuulus endiselt Kose kihelkonda. Miks aga valiti pühakojale just see asukoht? Juuru küla jäi Lohu linnusepiirkonna lõunaserava, Järvamaale viiva tee äärde. Tegemist oli soodevahelise otseteega, mida sakslased, liivlased ja lätlased oma sõjakäikudel kasutasid. Näiteks avastasid koduteele asunud liivlased maa-alustesse koobastesse peitunud harjulased ning suitsutasid nad sealt välja.⁶⁸ Kuimetsa karstikoopad jäävadki selle tee äärde. Poliitiliselt keerulisel ajal oleks selline asukohavalik olnud mõistetav: Lohu poole teel olnud sakslased näeksid soode vahelt välja jõudes esimesena kirikut. Seega oleks pühakoda markeeritud ka poliitilist piiri. Samas pidi nii strateegilisel asukohal paiknev kirik olema kerge rünnakuobjekt. Igatahes ei olnud Juuru kirikul Taani hindamisraamatu kokkupanemise ajaks Hageriga võrdset staatust, kuid ääremärkuse kirjutaja oli teadlik pühakoja olemasolust või selle sobivusest antud paika.

Omaette mõistus on aga Rapla kirik, mis ilmub allikatesse alles 1346, kui Taani kuningas Valdemar IV kingib tema patronaadi all oleva kiriku koos kõigi kihelkonna sisetulekutega Tallinna toomkirikule.⁶⁹ Säilinud pildimaterjali alusel võiks vana Rapla kiriku dateerida 13. sajandi teise poole.⁷⁰ Mõt-

tainest annab aga kiriku asukoht Keava linnusepiirkonna ja Lodede valduste piiril. Rapla küla ise jäi kuninga maale. On see algne asukoht? Legendi järgi ehitati esimene kirik hoopis Kuusikule, mis asub Konovere jõe Lodede-poolsel kaldal. Kohaliku rahva jutu järgi oli aga selleks kohaks Alu.⁷¹ Ka Alu jääb Lodede poolele. Kas need pärimused ka tegelikusele vastavad, on omaette küsimus, kuid me ei saa ignoreerida fakti, et kõik need kabelid-kirikud paiknevad piiritsoonis. See ei saa olla juhus. Pühakoda pidi teenindama nii Lodede kui ka kuninga inimesi, kuid vaidlusalune küsimus võis olla, kumma maale see ehitada. Igal juhul jäi see kuninga patronaadi alla.

Isegi siis, kui me jätaksime täiesti välja Johanseni rekonstrueeritud taani preestrite teekonna, räägivad kirikute asukohad iseene eest. Hageri kirik oli seotud Lohu linnusepiirkonnaga. Ja sellest lähtuvalt polegi imetada, et suurel Kesk-Harjumaal oli algselt ainult üks kirik, sest Lohu oli sinne võimukeskus. Sellest järelduvalt pidi kiriku rajamisel olema eestlastest võimukandjate nõusolek. Ka Rapla kiriku asukoht näib arvestavat varasemaid linnusepiirkondi, kuid siin on tegemist juba tunduvalt hilisema ajaga ning nüüd käis võimuvõitlus kuninga ja Lodede perekonna vahel. Nii Juuru kui ka Kose puhul tuleb aga eelkõige kõne alla soodne maastikuline asukoht (Pirita jõgi ja teedevõrk).

⁶⁷ P. Johansen, *Die Estlandliste...*, lk. 19–20.

⁶⁸ HLK, XXIII: 10.

⁶⁹ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. F. G. v. Bunge. Bd. II. Reval, 1955, nr. 1008.

⁷⁰ K. Markus, *Raplamaa kirikud*. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2002, lk. 11 ja viide 6.

⁷¹ M. J. Eisen, *Eesti kohalikud muistestutud*. Tallinn, 1920, lk. 130–131; R. Winkler, *Ueber Kirchen und Kapellen Ehstlands in Geschichte und Sage*. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. V. Reval, 1900, lk. 17. Räägitakse veel teisestki Alu kabeli kohast, kus käidi ohverdamas.

Kaardile pilku heites võib tõdeda, et Lodede territooriumi lõunapoolne osa kuulus kokku Raplaga, põhjapoolne Hageriga. Varbola lähiümbrus jääks aga omaette (vt. ill. 2). Johanseni arvates oli just Varbola see koht, kus kirik pidanuks paiknema, sest kroonika järgi elasid seal preestrid.⁷² Oleks ka endastmõistetav, et kristlik pühakoda asetseb kaubanduskeskuses. Nii kasvas ka Lodenrodhest välja kirikukihelkond (praegune Harju-Madise).⁷³ Kuid millegipärast Varbolasse või selle lähiümbrusse kirikut ei ehitatud. Või siiski? Ehk tuleks Hertele kirikut just siit otsida. Hertele kihelkond pidi sel juhul olema seotud Varbola linnusega: kui kadus kaubanduskeskus, kadus ka kihelkond. Kunagine atraktiivne piirkond muutus kolme maakonna soodetaguseks provintsiks. Võib-olla on just siin seletus Märjamaa kivikiriku hilisele ehitusajale. Märjamaa on Läänemaa kirikutest ainus, mis ehitati 14. sajandil.⁷⁴ Samas on tegemist vana asustuskeskusega ning vahetus läheduses paikneb kuulus Orgita karkäär. Kui siin oleks kihelkond eksisteerinud 13. sajandil, siis oleks küll väga raske põhjendada, miks just Märjamaal jäi kivist hoon ehitamata. Kui aga vaadata Märjamaa kihelkonna tekkimist Varbola linnuse kadumise kontekstis, lähevad asjad iseenesest paika. Tegemist on ju vahetult Varbolaga külgneva piirkonnaga.

Mida aga arvata Nissi kirikust? Kas eksisteerib võimalus, et Hertele oli siiski Nissi eelkäija? Nissit mainitakse Taani hindamisraamatus kahe adramaa suuruse pisikülana, mis oli magister Burguarduse eraomand. Ka järgmine omanik oli ordurüütel – Mattis Risbit. Riesenbergide suguvõsa alusepanijale kuulus 13. sajandi keskpaigas suurem osa Nissi ümbruse küladest, sh. Varbola külje all paiknev Hiietse.⁷⁵ Kihelkonnakirikuna mainitakse Nissit (Nysso) esimest korda 1452 ja see jääb keskajal ka viimaseks, sest edaspidi

figureerib ta allikates Riisipere mõisa kabelina. Johanseni arvates võis Hertele olla Nissi saksakeelne nimi, mis pärast unarusse vajas.⁷⁶ Pean seda siiski vähetõenäoliseks, sest Nissi esineb allikates suhteliselt muutumatu kujul läbi keskaja. Nissi kihelkond võis tekkida pärast Hertele kihelkonna kadumist, kuid nagu allikad näitavad, õiget elujõudu sel ei olnud.

Kokkuvõte

Kuhu siis kadus Hertele kirik? Lihtsam oleks ilmselt vastata, miks ta kadus. Kirik ja kihelkond olid seotud kaubanduskeskusega Varbolas, mis kaotas oma tähtsuse 14. sajandi teisel veerandil. Kihelkond pidi ulatuma üle maakondlike piiride, sest muidu oleks selle jäljetut kadumist raske seletada. Arvatavasti kattus Hertele kihelkond vähemalt osaliselt Varbola tagamaaga ning jagunes hiljem Rapla, Märjamaa ja Nissi kihelkondade vahel. Kirikut ennast tuleks aga otsida Varbola ümbruskonnast.

Mida aga arvata Harjumaa haldusstruktuurist 13. sajandil? Igal juhul erineb see tunduvalt Revalast. Harjumaal annavad tooni linnusepiirkonnad. Ainsaks mõistatuseks jääb Vahastu ja Mahtra vaheline soine ala, mis ei näi haakuvat ühegi piirkonnaga. Kirikute rajamisel näis peamist rolli mängivat linnuse paiknemine ja maastikuliselt strateegiline asukoht. Selle tulemusel tekkisid Harjumaal kirikukihelkonnad, mis annavad vale pildi

72 P. Johansen, *Die Estlandliste...*, lk. 197.

73 Lodenrodhe kihelkonda mainitakse esmakordselt 1343: LUB III, nr. 818.

74 Kirjalikes allikates figureerib Märjamaa preester alles 1364 (*rector eccl. Parochialis in Mariema*), kuid stiilikriitiliselt on kirik dateeritud 14. saj. esimesse kolmandikku: LUB VI, nr. 1184a; V. Raam, Märjamaa Maarja kirik. – Eesti arhitektuur 3, lk. 107; K. Markus, Raplamaa kirikud, lk. 32–38.

75 P. Johansen, *Die Estlandliste...*, lk. 513–514, 828.

76 P. Johansen, *Die Estlandliste...*, lk. 206, 514.

muinasajal valitsenud haldusstruktuurist. Linnusepiirkonnad mängisid olulist rolli ka maavalduste jaotusel. Siit tuleb välja, et 13. sajandi keskpaigas oli Harjumaal võim kuninga ja Lodede perekonna käes. Kuid Varbola kaubanduskeskus eksisteeris edasi ja eesti soost ülikutele kuulusid maavaldused kõige olulisemate linnuste ümbruses. Paratamatult kerkib üles uus küsimus: kui palju siis Eesti olud 13. sajandil õieti muutusid?

Where did Hertele Church go? Views on the administrative system of Harjumaa in the 13th century.

Kersti Markus

Summary

Abstract: For a medieval architecture researcher, 13th century Harjumaa is one of the most mysterious areas in Estonia. Previous concepts about how parishes emerged do not seem to be valid here; our knowledge of the actual county borders is questionable as well. This article analyses the function and role of the biggest and mightiest ancient Estonian castle – Varbola stronghold – in the development of Harjumaa’s administrative structure, the division of the post-conquest lands, and the possible background for selecting the location for the first churches. It is concluded that the circumstances in Estonia in the 13th century changed much less than previously thought, and Estonians maintained a significant position in the new society.

Keywords: Middle Ages, churches, fort district, Varbola

Only a few people probably know that there was once a Hertele church and parish in Estonia. The place of worship first appears in records in 1281, when Reval’s canon *dominus Hermannus de Hertel* was mentioned. In the same year, the Padise chapel, belonging to the Cistercian Order, was subsumed under the Hertele parish church. The two sides in this contract were the Bishop of Reval, Johannes, and the abbot and convent of Dünamünde monastery near Riga. Hertele is noted for the last time, in 1284, in the border treaty signed by the Ösel-Wiek Bishop Hermann and Letgasti, Vice-regent of the Dan-

ish king. The contract describes the border running through the marshland and forests, but near Ellamaa village mention was made of a crosier serving as a boundary marker which had been carved from a large tree that the inhabitants of the Herchele (Hertole) parish destroyed after Bishop Hermann’s death.

The parish was located on the south edge of Revala County, next to the Harjumaa and Ösel-Wiek bishopric. The landscape was mostly made up of bogs and forests, without dense settlement. Inevitably, the question arises of why it was deemed necessary to build a church there in the first place. Who was it meant for? However, the picture would change considerably if we eliminated the county borders. The nearest centre then would be Varbola – the biggest and mightiest ancient stronghold in Estonia.

The article examines the function of the Varbola stronghold in 13th-century Harjumaa and concludes that it could have been an international trade centre. This is probable because of the stronghold’s location by the navigable Kasari River, its late emergence (12th century), the sparseness of settlement in the neighbourhood, its location at the border area of three counties, its unusual size (ca 100 residential houses) and mighty defensive buildings (stone walls). However, the strongest argument was the continuing vigorous functioning of Varbola after Estonia was conquered in 1227. The stronghold lost its importance only in the second quarter of the 14th century. One reason could have been the fact that the river became too shallow for boats. Moving trading ports from their previous locations nearer to the sea happened in other parts of Estonia as well.

In the author’s opinion, the Hertele church and parish were connected with the trading centre in Varbola. At least partly, the Hertele parish probably coincided with the Varbola

fort district, which stretched across the county borders, and was later divided between Rapla, Märjamaa and Nissi parishes. The church itself should be sought in the surroundings of Varbola. A parish reaching across the county borders might seem unusual, but we do not actually know how the borders ran around Varbola. The first border treaty mentioning this area dates from 1284 and is not recognised by local people.

In connection with determining the extent of the Varbola fort district, the question of Harjumaa's administrative structure emerged in the 13th century. According to archaeologist Valter Lang, settlement centres in the Viking Age formed around Lohu, Keava and Voose strongholds. Lohu, in the heart of Harjumaa, was the mightiest of them and was probably also the densest settlement centre. The importance of Lohu stronghold was made obvious in the 'Chronicle of Henry of Livonia'. The stronghold areas also played a significant role during the post-conquest period. We know from the Chronicle that the strongholds were divided between the conquerors, together with their lands, fields, people and tithes. This practice continued until the end of the 16th century. This fact has, strangely enough, not been taken into consideration in researching the post-conquest administrative structure.

The Estonian list in 'Liber Census Daniae' gives a comprehensive overview of the land division in Harjumaa in the 1240s. It appears that in the mid-13th century, power in Harjumaa belonged to the Danish King and the Lode family. The king and his illegitimate son Knut owned the most important part of the Lohu stronghold area, and the entire Keava stronghold area. The Lodes, on the other hand, had most of the land around the Varbola trading centre. The small Danish vassals held the land mainly at the margins of the Lohu

stronghold area. However, the Varbola trade centre continued and the land around the most important forts belonged to nobility of Estonian origin. Therefore the changes in Estonian society after the conquest were not as radical as generally presumed in our history books.

Estonian history overviews mostly assume that later parishes grew out of ancient parishes. At least in Harjumaa, this is not true. Thus there were only two parishes in Harju: one included almost the whole of Harjumaa (later Hageri) and the other was situated in the north-eastern part of the county (Kose). The Lohu and Keava stronghold areas and the Varbola trading centre, with its hinterland, therefore had to be a part of one ancient parish. And after the conquest, the parish acquired one church, Hageri. Had the church been centrally located, we might even believe the version of one big ancient parish that became a church parish after the conquest. However, the Hageri church is situated at the northern edge of Harjumaa.

According to the author the main factor in building churches was the location of forts and the strategic location in the landscape. As a result, parishes appeared in Harjumaa which give the wrong picture of the dominant administrative structure in prehistoric times.

The aim of this article is to question some existing views about 13th century Estonian society. The administrative structure greatly varied by counties, and thus it would be premature to offer major generalisations at this point.

Translated by Tiina Randviir

Proof-read by Richard Adang